

DİL ƏLAQƏLƏRİ VƏ ALINMALAR

Giriş. Dillərin inkişafı və təkamülündə dil münasibətləri və alınma mühüm rol oynayır. Qloballaşma və intensiv mədəniyyətlərarası təmaslar şəraitində alınma prosesi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Dil əlaqələri həm xalqların bilavasitə təmasları ilə, həm də onların yoxluğunda mədəniyyətlərin dolayı təmaslarının mühüm hissəsini təşkil etməklə baş verir. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin ciddi nəticələrindən biri də mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi prosesində eyni zamanda müəyyən bir mərhələni xarakterizə edən dil vahidlərinin alınmasıdır. Dil əlaqələri mütləq olaraq bir dildən digər dillərdə sözlərin alınmasına gətirib çıxarır. Alınma həmişə sosial-lingvistik bir hadisə olaraq, dilin inkişafının istənilən dövrü üçün xarakterikdir. Dillərdə təmasların sayının artması nəticəsində lüğətin aktiv şəkildə alınması baş verir. “Cəmiyyətin dilini qoruyarkən dil əlaqələri dildaxili amillərə və ya digər dillərlə məhdud əlaqəyə əsaslanan dildə kiçik dəyişiklikləri nəzərdə tutur” [9].

Dillərin əlaqəsi zəruridir, lakin alınma üçün heç bir şərt yoxdur. Xarici dil elementlərinin alıcı dil tərəfindən qavranılması da bir sıra sosial-tarixi, sosial-psixoloji, sosial-mədəni amillərlə müəyyən edilir. Bütün bunlar dilin inkişafının ekstralingvistik səbəbləri adlanır, onlar təkcə cəmiyyətin, elm və texnikanın inkişafı ilə deyil, həm də dildənkənar reallığın çox təyin olunmuş obyekt və hadisələrinin dəyişməsi ilə bağlıdır.

Linqvistik qarşılıqlı təsir ən çox dil əlaqəsi şəraitində hiss olunur və ünsiyyət ehtiyacından irəli gəlir. Xarici dillərin intensiv təsiri dilin strukturunda dəyişikliklərə səbəb ola bilər, bir qayda olaraq, dil əlaqəsi vəziyyəti leksik səviyyədə çoxlu sayda yeniliyin yaranması üçün ilkin şərtədir [8]. Bu məqalədə linqvistik münasibətlərin və alınmaların müxtəlif aspektləri, onların səbəbləri, mexanizmləri və nəticələri araşdırılır.

Alınmalar müxtəlif səbəblərə görə baş verir, bunlar arasında aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Mədəni əlaqələr: Ticarət, müharibə, miqrasiya və digər təmas formaları vasitəsilə mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə lüğətin və digər dil elementlərinin alınmasına gətirib çıxarır.

2. Texnologiya və elmi nailiyyətlər: Yeni texnologiyalar və elmi kəşflər çox vaxt terminlərin ilk təsvir olunduğu dildən götürülməsi ilə müşayiət olunur.

3. Sosial prestij: Bəzi dillərin yüksək sosial statusu və mədəni nüfuzu var, bu da onlardan söz almağa təşviq edir.

4. Zərurilik: Yeni anlayışların, əşyaların və hadisələrin yaranması tez-tez başqa dillərdən götürülmüş yeni sözlərin daxil edilməsini tələb edir.

Linqvistik terminlər lüğəti alınmanın aşağıdakı tərifini verir – alınma “dil əlaqələri, qarşılıqlı əlaqə nəticəsində bir dilin elementlərinin digərinə keçməsidir; eləcə də bir dildən digər dilə keçən sözün öz elementlərinə, morfoloziyə, sintaktik strukturlara və s.) aid edilir” [4, s. 150]. Oxşar tərifə “Rus dili” ensiklopediyasında da rast gəlirik [7, s. 84]. M.A. Breiter öz tədqiqatlarında yazırdı ki, “alınma müəyyən bir sözün ara-sıra istifadəsindən onun dil sistemi vasitəsilə tədricən inkişaf yolu ilə irəliləməsi və nəticədə dildə tam hüquqlu element kimi dilə tam daxil olmasıdır” [6, s. 60]. Alınma prosesi müxtəlif yollarla baş verə bilər:

1. Birbaşa alınma. Sözlər və ifadələr əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmədən bir dildən digərinə birbaşa alınır. Məsələn, ingilis sözü olan "kompüter" dünyanın bir çox dillərində dəyişdirilmədən istifadə olunur.

2. Kalka. Sözlər və ya ifadələr hərfi tərcümə olunur. Məsələn, almanca "Fernsehen" (hərfi mənada "uzaq görmək") sözü rus dilinə "televiziya" kimi tərcümə olunur.

3. Uyğunlaşma. Alınan sözlər qəbul edən dilin fonetik və qrammatik normalarına uyğunlaşdırılır. Məsələn, ingiliscə "internet" Azərbaycan dilinə "İnternet" kimi uyğunlaşdırılmışdır.

Dillər arasında lüğət və digər linqvistik elementlərin alınması bir neçə əsas mexanizm vasitəsilə baş verir. Bu mexanizmlər yeni söz və konstruksiyaları qəbul edən dilin fonetik, morfoloji və sintaktik normalarına uyğunlaşdırmağa kömək edir. Bu yazıda biz alınmaların əsas mexanizmlərinə baxacağıq: birbaşa alınma, izləmə, uyğunlaşma, leksik hibridləşdirmə və semantik alınma.

1. Birbaşa alınma. Birbaşa alınma sözlər və ya ifadələr bir dildən digər dilə əhəmiyyətli dəyişikliklər olmadan alındıqda baş verir. Məsələn, rus dilində: "computer" (ingiliscə "computer" dən), "Internet" (ingiliscə "internet" dən); ingilis dilində: "tsunami" (Yapon dilindən "津波"), "safari" (suahili dilindən "safari"). Birbaşa alınmalar çox vaxt elm, texnologiya və mədəniyyət sahələrində baş verir, burada yeni anlayışlar və obyektlər yeni terminlər tələb edir. Bu cür alınmalar, xüsusən də xüsusi lüğəti təmsil edərsə, çox vaxt orijinal formasını saxlayır.

2. Kalkalaşma. Kalkalaşma sözlər və ya ifadələr bir dildən digərinə sözbəsöz tərcümə edildikdə baş verir. Məsələn: rus dilində: "лесовоз" (ingilis dilindən "forest truck"), "dünyaya baxış" (alman dilindən "Weltanschauung"); ingilis dilində: "superman" (almanca "Übermensch"), "skyscraper" (italyanca "grattacielo"dan).

Kalkalaşma sözü qəbul edilən dilin leksik və sintaktik normalarına uyğunlaşdıraraq, alınma sözün və ya ifadənin strukturunu və mənasını qorumağa imkan verir. Bu mexanizm çox vaxt mürəkkəb anlayış və terminləri götürmək üçün istifadə olunur.

3. Uyğunlaşma. Uyğunlaşma alınma sözləri qəbul edən dilin fonetik və qrammatik normalarına uyğun olaraq dəyişdirildikdə baş verir. Məsələn, rus dilində: "бутерброд" (almanca "Butterbrot"dan), "футбол" (ingilis dilindən "futbol"); ingilis dilində: "kindergarden" (almanca "Kindergarten"), "ballet" (fransızca "ballet").

²² Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan Tibb Universiteti, baş müəllim Agadashova@amu.edu.az

Uyğunlaşmaya alınma sözlərin tələffüzü, yazısı və hətta morfolojiyasının dəyişdirilməsi daxil ola bilər. Bu mexanizmlərin dil sistemində daha təbii şəkildə inteqrasiyasına imkan verir.

4. Leksik hibridləşmə. Leksik hibridləşmə iki dildən olan elementlərin yeni söz və ya ifadə yaratmaq üçün birləşdirildiyi zaman baş verir. Məsələn: rus dilində: “автостоп” (yunanca “auto” və ingiliscə “stop”), “киберпространство” (yunanca “cyber” və rusca “пространство”); ingilis dilində: “franglais” (fransızca “français” və ingiliscə “English”), “spanglish” (ispan “español” və ingiliscə “English”).

Xüsusiyyətlər: Leksik hibridləşmə tez-tez intensiv mədəni əlaqə vəziyyətlərində, dillərin qarışması normaya çevrildikdə baş verir. Belə hibrid sözlər danışq nitqi və populyar mədəniyyət vasitəsilə tez yayıla bilər.

5. Semantik alınma. Semantik alınma bir dildəki söz və ya ifadənin başqa bir dilin təsiri altında yeni məna kəsb etdiyi zaman baş verir. Məsələn: Azərbaycan dilində: “siçan” sözü (“kompüter siçanı” mənası ingiliscə “mouse” sözündən götürülüb), ingilis dilində: “robot” sözü (“robot”un mənası çex dilindəki “robot” sözündən götürülüb). Semantik alınma çox vaxt mədəni və elmi mübadilələr kontekstində, yeni anlayışlar artıq mövcud sözlər üçün yeni mənalar tələb etdikdə baş verir.

Alınma prosesinin tədqiqi dilçilikdə yeni hadisə deyil, bununla belə, onun araşdırılmasının səbəbini müxtəlif cür qeyd edirlər. A.Abbasova onun səbəbini dillər arasında müşahidə olunan prosesin ümumi mənzərəsini kifayət qədər işıqlandırılmamasında, nəticə etibarilə, sözlərin bütün dillər üçün ümumi qanunauyğunluqların üzə çıxarılmamasında görür [1, s. 3]. Dilçilər bu prosesin dil əlaqələri nəticəsində baş verən proses olduğunu qəbul etsələr də, yekdil fikrə gəlməmişlər. Bəziləri bu prosesi leksika ilə məhdudlaşdırırsa, digərləri bunu dilin bütün səviyyələrində aid olduğunu qeyd edir. “Alınmalar dedikdə, bu proses nəticəsində bir dildən digərinə və ya əksinə keçən, fonetik, leksik, qrammatik vahidlər nəzərdə tutulur. Bunu göstərməkdə məqsədimiz odur ki, dilçilikdə bəzi alınmalar termini altında yalnız leksik alınmalar təqdim edilir ki, bu da səhv fikirdir” [2, s. 25]. R.Heydərovun fikrincə, alınma müəyyən şəraitdə bir dildə predmetin və ya məfhum ifadə edən sözün olmaması ucbatından digər dildə zəruri olaraq söz alınmasıdır [3, s. 106]. Digər dillərdən alınmalar daim baş verir, bəzən bu, yeni anlayışların alınması, yeni şeylərin ortaya çıxması ilə əlaqələndirilir və bəzən onların görünüşünün yeganə səbəbi ya “yad” modası, ya da evfemizmlərin yaradılmasıdır [10, s. 170]. “Alınmalar, əsasən, ayrı-ayrı obyektləri və xüsusiyyətləri hələ konkret dildə zəif inkişaf etmiş şifahişdirilməmiş semantik zonalar, boşluqların bir növ işarəsi kimi çıxış edə bilər” [5, s. 11]. Alınmalar qəbul edən dillərə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bunu aşağıdakılarla sübut etmək olar:

1. Lügətin genişləndirilməsi: Alınmış sözlər dilin lügət ehtiyatını zənginləşdirir, fikirləri daha dəqiq və müxtəlif şəkildə ifadə etməyə imkan verir.

2. Fonetik sistemin dəyişdirilməsi: Alınma dildə yeni səslərin və fonetik birləşmələrin yaranmasına səbəb ola bilər.

3. Qrammatik dəyişikliklər: Bəzi hallarda alınmalar qrammatik strukturlara təsir göstərərək, yeni söz əmələ gəlməsi və ya sintaktik konstruksiyalar təqdim edə bilər.

Qloballaşma şəraitində dil alınmalarına daha çox rast gəlinir. Qlobal ünsiyyət və texnologiya dili olan ingilis dili dünyanın bir çox dillərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Eyni zamanda bunun əksi proses də müşahidə olunur - xüsusilə kulinariya, moda və mədəniyyət sahələrində başqa dillərdən ingilis dilinə çoxlu sayda söz keçir.

Alınmaların öyrənilməsi dilçilik, sociolinqvistik, mədəniyyətşünaslıq və tarix daxil olmaqla, fənlərarası yanaşma tələb edir. Gələcək tədqiqatçılar alınmaların lingvistik kimliyə və mədəni irsə təsirinin təhlili, müxtəlif dil sistemlərində alınma sözlərin uyğunlaşması proseslərinin öyrənilməsi sahəsində, eləcə də müxtəlif mədəniyyətlərdə alınmaların qavranılmasının sosial və psixoloji aspektlərinin öyrənilməsini diqqət mərkəzində tutaraq, daha maraqlı nəticələr əldə edə bilər.

Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, alınma mexanizmləri dillərin təkamülündə əsas rol oynayır, onların zənginləşməsinə və inkişafına kömək edir. Birbaşa alınma, izləmə, uyğunlaşma, leksik hibridləşdirmə və semantik alınma alınan yeni leksik vahidlərin və anlayışların dil sistemlərinə inteqrasiyasının əsas üsullarıdır. Bu mexanizmləri başa düşmək bizə dilin təması və alınma proseslərini, eləcə də onların dillərin formalaşmasına və dəyişməsinə təsirini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Qloballaşma və intensiv mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə şəraitində alınma mexanizmlərinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq və əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözlərin alınma hadisəsinin əsasları. Bakı: Azəməşr, 1994, 91 s.
2. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsinə rolu (Azərbaycan dili materiallarının əsasında). Fil.ü.f.d. diss. Bakı, 1998, 147 s.
3. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 216 s.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: УРСС, 2004, 571 с.
5. Богданова Л.И. Иноязычное слово в контексте русской культуры: когнитивный аспект. // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 4/2008. – с. 11- 17.
6. Брейтер М.А. Процесс языкового заимствования как способ реализации коммуникативных потребностей в рамках межкультурного взаимодействия // Красных В.В., Изотов А.И. (ред.) Лингвокогнитивные проблемы коммуникации. М.: Филология, 1997, с. 49-65.
7. Караулов Ю.Н. (ред.) Русский язык. М.: Большая Российская энциклопедия, 1997, 703 с.
8. Трещёва Н. В. Языковой контакт как одно из условий возникновения заимствований - <https://core.ac.uk/download/pdf/151225558.pdf>
9. Хабиоров В.П. Языковые контакты при сохранении языка сообщества: интерференция и заимствования. Лингвистические чтения Пермь, 2008, с. 16-23.
10. Широков О.С. Языковедение. Введение в науку о языках. М., 2003.

Açar sözlər: alınma, dil, təhlil, leksik tərkib, proses

Ключевые слова: заимствование, язык, анализ, лексический состав, процесс
Keywords: borrowing, language, analysis, lexical content, process

Xülasə

Məqalədə dil münasibətləri və alınma hadisələri, onların dillərin və mədəniyyətlərin təkamülündə rolu, habelə bu proseslərin səbəbləri və mexanizmləri araşdırılır. Müxtəlif dillərdə alınma nümunələrinin təhlilinə, onların leksik tərkibə və qrammatik quruluşa təsirinə xüsusi diqqət yetirilir. Cari tendensiya və dil təmasları və alınmalar üzrə gələcək tədqiqatların perspektivləri də müzakirə olunur. Bu məqalədə lingvistik münasibətlərin və alınmaların əsas anlayışları, onların səbəbləri, mexanizmləri və nəticələrinin icmalılı təqdim olunur, həmçinin bu sahədə mövcud tendensiya və gələcək tədqiqatların perspektivləri təhlil edilir.

Языковые контакты и заимствования

Резюме

В статье рассматриваются языковые контакты и заимствования, их роль в эволюции языков и культур, а также причины и механизмы этих процессов. Особое внимание уделено анализу закономерностей заимствований в разных языках, их влиянию на лексический состав и грамматический строй. Также обсуждаются современные тенденции и перспективы будущих исследований языковых контактов и заимствований. В данной статье дается обзор основных понятий языковых контактов и заимствований, их причин, механизмов и последствий, а также анализируются современные тенденции и перспективы дальнейших исследований в этой области.

Language contacts and borrowings

Summary

The article examines language contacts and borrowing phenomena, their role in the evolution of languages and cultures, as well as the causes and mechanisms of these processes. Special attention is paid to the analysis of borrowing patterns in different languages, their impact on the lexical composition and grammatical structure. Current trends and prospects for future research on language contact and borrowing are also discussed. This article provides an overview of the main concepts of linguistic contacts and borrowings, their causes, mechanisms and consequences, as well as analyzes current trends and perspectives for future research in this field.

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova